

21. ВТСУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

22. СУМ-20: Словник української мови : в 20 томах. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>.

УДК 81'373.45

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.19.1.8>

КОНЦЕПТОСФЕРА МАНДРІВНОГО ДИСКУРСУ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТРЕВЕЛОГІВ

CONCEPTOSPHERE OF THE TRAVELING DISCOURSE IN MODERN UKRAINIAN TRAVELOGUES

Моштаг Є.С.,

orcid.org/0000-0002-2174-8312

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри іноземних мов

*Харківського національного університету міського господарства
імені О.М. Бекетова*

Крохмаль А.М.,

orcid.org/0000-0002-9490-489X

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри іноземних мов

*Харківського національного університету міського господарства
імені О.М. Бекетова*

У статті розглянуто основні архетипні мандрівні концепції на дискурсивному рівні осмислення тревелогів. Актуальність дослідження зумовлена тим, що дискурсивний характер подорожі змінився від простого опису відвіданих об'єктів і місць до відображення почуттів суб'єкта-мандрівника, його особистого досвіду та вражень, які вимагають спеціального лінгвокогнітивного аналізу. Водночас мандрівні концепції набули надзвичайного значення, оскільки вони впливають безпосередньо на композиційну організацію та мову художнього тексту, тобто породжують певний тип дискурсу – мандрівний дискурс. Метою роботи є виявлення основних архетипних концептів у мандрівному дискурсі сучасних українських тревелогів. Основною метою є вивчення лінгвокультурологічної природи концептів та її виявів у подорожніх розповідях. У результаті дослідження з'ясовано, що архетипними мандрівними концепціями сучасних українських тревелогів є концепти *подорож*, *шлях*, *мандрівник* та *пригода*. Їх можна відслідкувати в розповідях про подорожі всіх видів (від міфології до сучасної тревел-журналістики). Ці концепти мають складну, багатшарову структуру. Вони поєднуються в мікро- та макроконтестах авторських оповідань, утворюючи складну синергетичну цілісність. Варто додати, що поняття *екзотики* також відіграє важливу роль у подорожніх описах, оскільки тревелог без екзотики неможливий з огляду на саму сутність грецького слова *exotikos* – «розташований поза звичними межами». Нині подорожі відображають гламурну екзотику, рефлексія перетворює екзотику на гру, навіть створюється новий тип людини – *homo exoticus*. Можна зробити висновок, що мандрівні концепції займають гідне місце в лінгвістичному та когнітивному аналізі тревелогів, оскільки створюють певний тип дискурсу.

Ключові слова: тревелог, концепт, архетип, дискурс, досвід, подорож.

The article considers the main archetypal traveling concepts at the discursive level of understanding of travelogues. The relevance of the study is due to the fact that the discursive nature of travel has changed over time from the mere descriptions of objects and places visited to reflection of the feelings of the subject-traveler, his / her personal experience and impressions, which in turn requires special linguistic and cognitive analysis. At the same time, traveling concepts have become extremely important, because of the fact that they have a direct impact on the compositional organization and language of the literary text, that is, they generate a certain type of discourse – traveling discourse. The purpose of the work is to identify the main archetypal concepts in traveling discourse in modern Ukrainian travelogues. The main objective is to study the linguistic and cultural nature of concepts and its manifestations in travelogues. As a result of the study, it has been found out that archetypal traveling concepts of modern Ukrainian travelogues are the concepts of *journey*, *way*, *traveler* and *adventure*. They can be traced in stories about travels of all types: from mythology to modern travel journalism. These concepts have a complex, multi-layered structure. They are combined in micro- and macro-contexts of author's stories, forming a complex synergetic integrity. It should be added that the concept of *exotics* also plays an important role in travelogues, as a travelogue without the exotics is impossible given the innermost form of the Greek *exotikos* – "external, located outside the usual boundaries". Nowadays, travelogues reflect glamorous exotics, reflection turns exotics towards the game, even a new type of person is created – *homo exoticus*. The conclusion that can be derived is that the traveling concepts take their worthy place in linguistic and cognitive analysis of travelogues, since they create a certain type of discourse.

Key words: travelogue, concept, archetype, discourse, experience, journey.

Постановка проблеми. Подорожі є здавна відображеним у текстах феноменом людської історії. Існує думка, що «література подорожей в усьому своєму жанровому розмаїтті сприяла зародженню та становленню туризму як соціокультурного явища» [1, с. 233]. Актуальність дослідження зумовлена перетворенням дискурсивної природи подорожей від власне описів об'єктів на відображення відчуттів самого суб'єкта-мандрівника, його особистого досвіду, що потребує особливого лінгвокогнітивного аналізу. При цьому великої значущості набувають мандрівні концепти, оскільки вони безпосередньо впливають на композиційну організацію та мову художнього тексту, тобто породжують мандрівний дискурс.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Подорожня проза, зокрема сучасні жіночі романи, неодноразово ставала предметом дослідження науковців. Наприклад, концептуалізації мистецтва в сучасному українському жіночому романі на матеріалі творів Ірен Роздобудько присвячена праця О. Башкирової [2]. Мотиви подорожі в українській літературі досліджувались Л. Божко [1]. Щодо безпосередньо концептосфери, то слід зазначити, що текстовий концепт *подорож*, за нашими спостереженнями, є найпопулярнішим й найуживанішим із-поміж інших концептів тревелогів, тому він найчастіше ставав предметом досліджень. Зокрема, цей концепт неодноразово досліджувався на матеріалі іншомовної прози, наприклад французької, Г. Каратеєвою [3], Є. Огневою, яка розглядала цей концепт як когнітивну текстову домінанту [4], та Ю. Ралдугіною, яка висвітлювала лексикографічну реалізацію концепту *voyage* у французькій лінгвокультурі [5]. Із лінгвокультурної точки зору цей концепт також досліджено у китайській та російській мовах [6].

Постановка завдання. У нашій розвідці ми спираємось на праці вищезазначених авторів. Основним завданням нашого дослідження вважаємо вивчення лінгвокультурної природи концептів та її виявів саме в українській мандрівній прозі, що, за нашими спостереженнями, наразі є недостатньо дослідженим феноменом. З огляду на це, метою роботи є виявлення основних архетипних концептів у мандрівному дискурсі в сучасних українських тревелогах.

Основним методом, використаним у дослідженні, є описовий, застосування якого дозволило систематизувати характеристики досліджуваних одиниць. У процесі добору матеріалу для дослідження використовувався метод суцільної вибірки. До методів, використання яких зумовлю-

ється основним завданням та метою дослідження, належать семантичний, функціонально-стилістичний, контекстний та компонентний аналізи.

Виклад основного матеріалу. Дослідивши дискурсивний рівень теоретичного осмислення тревелогів, зазначимо, що цілком слушно в сучасній лінгвокогнітивній науці виділено концепт *подорож* [3; 4; 5; 6], який ми вважаємо інтегральним для дискурсу тревелогів. В одному з найповніших наразі в українській лінгвістиці (щоправда, виконаному на матеріалі французької мови) дослідженні Г. Каратеєвої стверджується, що концепт *подорож* має загальну лінгвокультурну природу, що аргументовано такими його виявами:

– наявність концепту *подорож* у культурах та літературах народів світу на всіх етапах розвитку;

– інтеграція його мовних реалізацій у сильні позиції текстів;

– метафоричний характер, що реалізується в осмисленні буттєвих категорій у термінах подорожі в будь-якій національній свідомості;

– численність афоризмів, прислів'їв із компонентом «подорож»;

– багатство синонімів лексеми «подорож» у різних мовах» [3].

Ми погоджуємось із висновком дослідниці: «У зв'язку зі значущістю цього концепту в поезії він безпосередньо впливає на композиційну організацію та мову художнього тексту, тобто породжує певний тип дискурсу – мандрівний» [3]. О. Русакова вважає концепт *подорож* когнітивним ядром, що породжує численні метафори, які застосовуються для опису й вивчення феномену мобільності. Серед них такі метафори, як «мандрівник», «шлях», «дорога», «межа», «привал», «відкриття», «пригода», «дорожня карта», «першопроходець», «провідник» [7, с. 22].

Дещо в інших термінах говорить про цей самий концепт Р. Магдиш: у статті цього дослідника використано віддієслівний іменник «мандрування» й обґрунтовано, що позначену ним реалію слід розглядати як культурну універсалію: мандрування як смислова структура «є невід'ємною частиною загальної картини світу і кожного з її складників (міфологічного, релігійного, художнього) – різних культур, різних епох, наповнюється в кожному конкретному випадку своїм змістом» [8, с. 154].

В інших дослідницьких поглядах і терміносистемах також розширюється, розростається й деталізується ментальний феномен подорожі. Так, Ю. Павленко окреслює взаємодію подорожі і її лінгвальних реалізацій формулою «подорож

як спокуса письмом, письмо як спокуса мандрівкою» [9], наголошуючи, що практика подорожі тісно пов'язана з дискурсом (письмом або розповіддю). У подорожі нескінченно взаємодіють людина як особа, яка переміщується в просторі, і людина-оповідач: «Дискурс утривалює подорож, перетворюючи траєкторію маршруту подорожі з кола на спіраль: піти, щоб повернутися, і знову піти в письмо або усний переказ» [9]. Дискурсивна, а не лише діяльнісна природа подорожі дуже важлива для людини, а отже, й для культури: «Саме завдяки письму як дискурсивній практиці подорож усвідомлюється не просто як пошук незнамого, а саме як спосіб самопізнання індивіда» [там само].

При цьому дослідники зазначають, що дискурсивна природа подорожей змінювалася в процесі того, як подорожі ставали загальнішими й популярнішими. Вищезазначену культурну рису подорожі (мандрівка як спосіб самопізнання) І. Жинджювене кваліфікує як ознаку сучасності. На думку дослідниці, у минулому мандрівник зосереджувався на місцях, які відвідував, подавав їх якнайповніший опис, натомість у новітні часи в літературі мандрів більшою мірою відображено відчуття / почуття самого суб'єкта-мандрівника, його / її особистий досвід і враження, ніж власне описи об'єктів. На противагу раннім подорожнім нарративам, як підкреслює дослідниця, сучасні містять навдивовижу великий обсяг персонального досвіду [10]. Загалом, дослідники наголошують на тревелозі як тексті, що фіксує пошуки авторської ідентичності [11]. Кожен тревелог має такі два аспекти, як самопізнання і світопізнання, що відзначив навіть у назві своєї праці знаний американський психолог Джером Брунер: «self-making and world-making», тобто «самотворення і світотворення», «творення себе і творення світу» [12]. При цьому наголошується на зв'язку між індивідуальною фізичною географією і культурною географією [13].

Розробляючи методичку дискурс-аналізу тревелогів, О. Русакова та В. Русаков виокремлюють ключові концепти тревелогу: *шлях*, *мандрівник* і *пригода* (*подвиг*) [14, с. 15]. Автори вважають ці концепти архетипними. Справді, їх можна простежити в оповідях про мандри всіх типів: від міфології до сучасної тревел-журналістики. Ці концепти мають складну, багатошарову будову. *Шлях* містить семантичні компоненти «рух», «напрямок», «місце в просторі, де відбувається рух», «час, наповнений рухом» і «світогляд» («шлях до себе»). У складі концепту *мандрівник* теж виокремлено низку складників, що розгорта-

ють цей архетип у просторі й часі: Мандрівник-першовідкривач, Блукалець (Агасфер), Прочанин (Пілігрим), Гід (Провідник, Вождь, Полководець), Шпигун (Спостерігач), Гість, Сталкер. Нарешті, концепт *пригода* передбачає акт вибору [14].

Проектуючи ці ментально-семантичні структури на тексти сучасного українського жіночого тревелогу, зазначимо, що концепт *шлях* продовжує залишатися головним, оскільки містить саму суть жанру. Образ шляху змальовується з незмінною експресією: «Скажімо, увечері ти збираєш валізу і спиш у своєму ліжку. Так, як це було вчора, і позавчора, і місяць тому. А от сьогодні, засинаючи, думаєш: яким буде твоє завтрашнє помешкання? Тобто який дах буде над головою? Яке повітря докола? Що побачиш з вікна? Цього не можна передбачити. Мить відкриття незнайомих дверей – одна з найцікавіших у всіх мандрах. Це двері до іншої реальності!» [15, с. 5].

Що ж до *пригоди*, то, справді, в її основі продовжує залишатися вибір, щоправда, робиться він у легших і комфортніших умовах, ніж у персонажів давніх епічних мандрів. Наведемо характерний епізод із тревелогу Лесі Ворониної:

Подорож до Єгипту почалася з дзвінка подруги, яка вкрадливим голосом запитала: «Лесю, а в тебе є зайві 300 баксів?». Рятуючи нашу багаторічну дружбу і пам'ятаючи сумний досвід попередніх позичок, я вже хотіла збрехати й сказати – «ні»! І навіть схрестила безіменний і середній пальці на лівій руці. Але в останню мить плюнула на всі перестороги мудрих людей на киталт: хочеш втратити приятеля – позич йому грошей або позичаєш чужі гроші, а віддавати треба свої, і зізналася, що отримала шалений гонорар за книжку – якраз 300 у. о.

І тоді подруга тремтячим від хвилювання голосом зацокотіла:

– Завтра вранці вилітаємо до Шарм-ель-Шейху! Це в Єгипті. На березі Червоного моря. Там корали й жовті, сині, малинові риби! Там – літо!!!

І ми поїхали... [16, с. 33].

Такий вибір стає початком до пригоди, але не має екзистенційного значення, як в архетипних епосах про мандри, а просто змушує замислитись над обранням того чи іншого різновиду комфорту і раціональності / нераціональності витрат. Водночас це співвідноситься із досвідом багатьох читачів, сприяє популяризації цього тревелогу і також є своєрідним сучасним виміром концепту *пригода*.

Концепти *шлях*, *мандрівник* і *пригода* поєднуються в мікро- і макроконтекстах авторських

оповідей, утворюючи складну синергетичну цілісність: «І якщо ці гіпотетичні нормальні люди вибирають собі прямі автостради штибу хорватських і готові навіть за них платити, бо ж то швидко і без вивертів, то придурки штибу мене ніколи не проти звернути чи то на сільську дорогу, де доведеться тягтися по п'ятдесят км за годину, чи взагалі на якісь неясні серпантини, де жоден вестибулярний апарат не виживе. Зате пейзажі. Зате сільські базарчики з домашньою оливковою олією й вином. Зате справжнє життя, кумедні вивіски, містечка, бухти з білими кораблями, скелі з відчайдушними соснами, просто на перехрестях мангали з гігантськими тушами чи то кіз, чи баранів на рожні, непримітні ресторанчики з найсмачнішою домашньою їжею і просто купа всього, на що ти не сподівався» [17, с. 127–128]. Бачимо, що **шлях** тут утілюється безпосередньо в образі дороги (гіперонім **шлях** (дорога) передається гіпонімами **прямі автостради, сільська дорога, неясні серпантини**, які перебувають між собою одночасно у відношеннях синонімії і антонімії, утворюючи антитезу в людському сприйнятті). Образ **мандрівника** постає також через антитезу **нормальні люди – придурки**, причому усталені оцінні знаки в такій антитезі змінюються на протилежні, що слугує авторці засобом заявити про свою позицію щодо мандрівок. Нарешті, саме на підставі знань про можливі шляхи та вже сформованих ціннісних настанов автора-персонажа-мандрівника відбувається вибір **пригоди**. Узагальнення здійснюється через ціннісний вербалізатор **справжнє життя**, який у контексті уточняється деталізованим описом. Аналогічне судження висловлює й інша досліджувана нами авторка – багато в чому далека від Ірени Карпи за ідіолектом та психологією Леся Воронина: «...Я зрозуміла, що мандрувати треба саме так: зупиняючись у випадкових придорожніх забігайлівках, розпитуючи шлях у місцевих мешканців, ночуючи у крихітних приватних готеликах, не знаючи, що на тебе чекає за найближчим поворотом» [16, с. 141]. У цьому уривку концепт **мандрівник** перебуває в підтексті (його експліковано займенником **я**, проте в інші способи не означено), але чітко простежуються концепти **шлях** і **пригода** (результат ситуації

вибору). Категоричність вибору стверджується конструкцією *саме так*.

Варто додати, що також важливу роль у тревелогах відіграє концепт **екзотика**. За словником української мови, екзотика – це «усе (природа, побут, культура і т. ін. віддалених країн), що є незвичайним для цієї місцевості, що здається дивовижним, надто мальовничим. // Дивні, незвичні з погляду людей цієї країни особливості природи, звичаїв, мистецтва віддалених країн» [18]. В основі цих визначень семантики лежать емоції, насамперед здивування, а також поняття «віддаленості», тобто необхідність переміщуватись у просторі. Такий погляд, екзотично-здивований, характерний для тревелогів усіх авторок, яких ми розглядаємо. Тревелог без екзотики неможливий уже з огляду на саму внутрішню форму грецького *exotikos* – «зовнішній, розташований поза звичними межами». Однак поряд із традиційним розумінням екзотики сучасна гуманітарна атмосфера має нові тренди, відображені в дослідженнях екзотичного. За В. Мірошніченком, у наш час у тревелогах відображається гламурна екзотика, рефлексія розвертає екзотику в бік гри, навіть твориться новий тип людини – *homo exoticus* [19].

Висновки. Таким чином, дослідивши тревелоги на лінгвокогнітивному і лінгвокультурному рівнях, ми дійшли висновку, що архетипними концептами у мандрівному дискурсі сучасних українських тревелогів є концепти **подорож, шлях, мандрівник і пригода**. Важливу роль у тревелогах відіграє також концепт **екзотика**. Ми простежили, що концепти в текстах можуть чітко простежуватися або перебувати в підтексті, вони можуть утілюватися в різноманітні образи через явище гіперо-гіпонімії. Ці концепти мають складну, багатошарову будову, містять низку семантичних компонентів. Концепти з'являються у поєднанні мікро- і макроконтестів авторських оповідей, утворюючи складну синергетичну цілісність.

Оскільки жанр тревелогів стає дедалі популярнішим об'єктом дослідження як вітчизняних, так й іноземних науковців, вважаємо перспективним напрямом розгляд текстів цього жанру на лінгвістичному, культурологічному і когнітивному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Божко Л.Д. Мотив подорожі та туристичної поїздки в українській літературі. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2013. № 4. С. 231–235.
2. Башкирова О. Концептуалізація мистецтва в сучасному українському жіночому романі (на матеріалі творів Ірен Роздобудько та Галини Вдовиченко). *Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Філологічні науки*. 2016. № 8. С. 3–11.

3. Каратєєва Г.М. Текстовий концепт подорож у французькій постмодерністській прозі (на матеріалі творів Ле Клезіо) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.05. Київ, 2008. 20 с.
4. Огнева Е.А. Концепт *путешествие* как когнитивная текстовая доминанта : на материале произведений Ж. Верна. *Когнитивные исследования языка*. Тамбов, 2015. Выпуск XXI : Проблемы современной лингвистики на стыке когниции и коммуникации. С. 720–725.
5. Ралдугина Ю.В. Лексикографическая реализация концепта *voyage / путешествие* во французской лингвокультуре. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 43. С. 120–122.
6. Лю Цзюань. Концепт «Путешествие» в китайской и русской лингвокультурах : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2004. 20 с.
7. Русакова О.Ф. Метафорика и концептосфера дискурса мобильности. *Дискурс-Пи : науч.-практ. альманах*. 2013. № 3. С. 19–25.
8. Магдиш Р.О. Герой-мандрівник в оцінках сучасної літературної критики. *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Сер. : Літературознавство*. 2011. Вип. 2 (1). С. 152–158.
9. Павленко Ю. Подорож як спокуса письмом, письмо як спокуса мандрівкою. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. 2009. № 6. http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/SIs/2009_6/21.pdf (дата звернення 26.10.2021).
10. Žindžiuvienė I. E. Travel Narratives in Retrospection: New Tendencies Versus Tradition. Kaunas, 2010. № 6. P. 145–153.
11. Weretiuk O. Reflections on Identities in Andrzej Stasiuk's and Jurij Andruhovych's Travel Narratives. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія : Літературознавство*. 2016. № 44. С. 104–111.
12. Bruner J. Self-making and world-making. *Narrative and Identity: Studies in Autobiography, Self and Culture*. Amsterdam and Philadelphia : John Benjamins Publishing Co, 2001. P. 25–37.
13. Doloughan F. J. Narratives of Travel and the Travelling Concept of Narrative: Genre Blending and the Art of Transformation. *The Travelling Concept of Narrative Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences*. Helsinki : Helsinki Collegium for Advanced Studies, 2006. P. 134–144.
14. Русаков В.М. Методология дискурс-исследования травелога. *Дискурс-Пи : науч.-практ. альманах*. 2014. № 4. С. 14–20.
15. Роздобудько І. Мандрівки без сенсу і моралі. Київ : Нора-друк, 2011. 192 с.
16. Воронина Л. У пошуках О'ґопоґо. Нотатки навколосвітньої мандрівниці. Київ : Нора-Друк, 2010. 176 с.
17. Карпа І. Baby travel. Подорожі з дітьми, або Як не стати куркою. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2014. 208 с.
18. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
19. Мирошниченко В. Концепт екзотики как один из смыслов литературы. *Коло : книгознавчий часопис*. 2013. № 5. С. 11–13.